

„...ELEITŐL FOGVA” A 75 ÉVES MAKKAY JÁNOS KÖSZÖNTÉSE

HAGYOMÁNY AZ EURÓPAI MASZK-VISELETBEN EGY KÉSŐ RÉZKORI LELET KAPCSÁN¹

HORVÁTH TÜNDE

*Tisztelettel Makkay Jánosnak,
aki úttörő munkát végzett a badeni
kultúra vallási életének értelmezésében*

Tradition in European mask wear: on the occasion of a Late Copper Age finding

The Late Copper Age mask of Balatonőszöd depicts an Ancestor. Our hypothesis is based on the fact that mask wear has a European tradition rooted in the Iron Age and that this tradition – though less demonstrably – goes back to at least the Neolithic period. It is common in the European tradition that masquerading is connected to the festivities of the winter calendar (consisting of a series of vegetation-fertility rites), and masks represent the Ancestors of the communities.

The find of Balatonőszöd is exceptional from the aspect of formation because it tries to reflect not the general human type of the Baden culture but a rare, perhaps alien (immigrant, conquering?) element that may have been part of society (its ruling elite, servant layer kept in a low or equal status?) although represented a small percent of it. The intention to integrate it into ritual life as an important, decisive (new) element may have been motivated by either assimilation, or submissiveness, or striving to domination. This tiny group shows two possible sources of derivation: they may be a fragment of a central West European or an East European, steppe population.

We emphasise two, – in our opinion – the most relevant common features of mask wearing whatever its goal or age. One of these features is that a mask – just like narcotics – is a psychedelic object (not a substance). In its affective mechanism similar to that of chemical substances it can achieve that the individuals can be freed from the acquired or inherited inhibitions that determine their lives, and independently of these they can realize non-everyday acts that can be processed by their conscience.

¹ A tanulmány létrejöttét az OTKA F-67577 és PD-73490 számú pályázatainak köszönheti. A tanulmány német nyelvű változata: HORVÁTH Tünde: Europäische Maskentradition am Beispiel eines spätkupferzeitlichen Fundes. In: H. MELLER/R. MARASZEK (Hrsg.), Masken der Vorzeit in Europa I. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 4, Halle [Saale] 2010, 109–127.

The mask from Balatonőszöd was made in connection with the winter, vegetation rites. If its immediate environment – though in its secondary place – defines its former use, human and animal blood sacrifices, libation (of food and drink), and fire sacrifice were part of the ritual series. This ancient blood and burning sacrifice may have been replaced by creating human/animal masks or dummies followed by burning them or throwing them into water at the end of the rite.

„Az élet egy maszk, amin keresztfül a mindenség kifejezi önmagát. Mi feltételezzük, hogy az emberiség egésze az alárendelt életformákkal együtt egy természetes közösséget alkot, és az egyén sorsában az egész közösség sorsa tükröződik.”

(Frank Herbert: A Dűne gyermekei)

Bevezetés

2002 tavaszán látott napvilágot a badeni kultúra egyedi antropomorf lelete, egy férfiarcot ábrázoló, agyagból kiégetett plasztika fél töredéke Balatonőszödon. A lelet gyors közzététele² után az előkerülés körülményeit, a kísérő leleteket és jelenségeket figyelembe véve megkíséreltük a kultúra, és tágabb értelemben az őskor hasonló jellegű emlékéanyagát áttekintve a lelet értelmezését.³

2009-re elkészültünk a badeni kultúra Balatonőszöd-Temetői dűlőben feltárt településének teljes feldolgozásával, így a mindmáig unikálisnak számító leletet tágabb perspektívába helyezve, újabb szempontokat is felvetve próbálunk továbblépni. Akkor sem, és ma sem tekintjük a kérdés végleges megoldásának kísérletünket: hiszen mikor is zárható le egy ilyen kutatás véglegesen?

Előzmények

2004-es munkánkban négy lehetséges, a maszk-használatra vonatkozó ismereteink szerinti legvalószínűbb értelmezési irányt adtunk arra, hogy milyen körülmények között, milyen célra használhattak a badeni kultúra emberei egy ilyen tárgyat.⁴ Nem zártuk ki a lehetőségét annak, hogy a négy szempont egymással is összefüggést mutathat, köszönhetően a szertartási kellék élete, használata során betudható változásoknak. A négy felvetést leginkább úgy kezeltük, mint a lelet életének egy-egy lehetséges állomását.

Mivel az őskori Európa korábbi álarc-leleteinek (Siefersheim, Worms, Sechelbach – LBK?, Middelstum – La Tène) nemcsak az előkerülési körülmé-

² HORVÁTH 2002; HORVÁTH 2002a.

³ HORVÁTH 2002b; HORVÁTH 2004.

⁴ HORVÁTH 2004: 1. Avatási szertartás, jelképes sír és szertartási tér; 2. Emberi/állati áldozat bemutatásánál használt szertartási kellék; 3. Építési/szentély alapító-áldozat; 4. Halotti maszk jelképes síron.

nyei voltak ismeretlenek (a lelőhelynéven kívül jóformán szórványként interpretálhatók), hanem kulturális besorolásuk sem biztos, abban reménykedtünk, hogy egy modern feltáráson előkerülő szerencsés lelet olyan kérdésekre fog választakat adni, amelyekre eddig hiába reméltünk megoldást.

Megkönnyítette helyzetünket, hogy épp a balatonőszödi álarc volt az első ilyen modern lelet (később követte az Ostrov-i és Uivar-i).

Az 50/12 szelvényben az 1072. számú hulladékgödörbe utólag négyszögletesedő gödört ástak (1096.), amelynek tetejére fektették az álarc fél töredékét. Nem ismert, hogy milyen célból nyitották meg a már feltöltött 1072. gödörben az újabb, 1096. beását: egyáltalán volt-e valamilyen anyag (nem hagyott látható elváltozást), amelyet magába fogadott. A két objektum sem betöltésének jellegében, sem leletanyagában nem vált el (egymással összefüggő edénytöredékek voltak mindkét gödörben), ugyanakkor a későbbi beásás határa a bontás során és metszetben is érzékelhető volt. Mindenesetre a sírgödörre emlékeztető objektum tetején fekvő maszk helyzete adta az ötletet a jelképes sír-értelmezéshez.⁵

Az 50/12 szelvény mellett, az 50/11 szelvényben tártuk fel az 1036. állatáldozati gödört, és a hozzá kapcsolódó tüzelő és hamuzó-helyeket (szertartási tér), amelyeket már ekkor közvetlen közelségük miatt összefüggésbe hoztunk a maszk előkerülésével. Ebből indultunk ki, amikor a véres áldozat bemutatása közben viselt szertartási kellék értelmezési-irányt javasoltuk.

Az 1036. gödörben az archeozoológiai meghatározás adultus szarvasmarhabika csontváz-részét; valamint juhokhoz tartozó csontvázakat (2 adultus csontváz, 2 váz-rész, 10-12 hónapos bárány csontváz-része, 18-20 hónapos juh csontváza, 6-8 hónapos kos csontváza, magzat/újszülött csontváza és 1 csontváz-része) azonosított. Vörös István véleménye szerint az állatáldozatok valószínűsíthető leölési ideje október-november és február-március hónapokra tehető.⁶

Ez a megfigyelés összecseng azzal a megállapításunkkal, hogy a többrétegű áldozati gödrökben megfigyelt betöltési rétegek szinte csak bontás során alkalmazott mesterséges szinteknek tűntek: nem telhetett el sok idő a rétegek feltöltődése közben akkor sem, ha valódi betöltődési szintek voltak.⁷ Mindenesetre az 1036. áldozati gödör megnyitása, feltöltése és lezárása téli periódust jelöl.

A ¹⁴C adatok megerősítik a két jelenség időben közeli létesítését: az 1072–1096. gödörben 4360 ±45 BP, az 1036. gödörben 4390 ±60 év BP mérési eredményt kaptunk.⁸

⁵ Az afrikai déli pangwéknál leírt férfivá avatási rítus szinte ugyanezt a koreográfiát mutatta: ELIADE 1999, 67.

⁶ HORVÁTH 2006; HORVÁTH 2010. A balatonőszödi leletanyagon Vörös István végezte az archeozoológiai vizsgálatokat. Munkáját ezúton is köszönöm.

⁷ HORVÁTH 2006, 40. jegyzet.

⁸ HORVÁTH – S. SVINGOR – MOLNÁR 2006.

Időközben elkészültek az 1072–1096 kettős gödörben feltárt badeni kerámiatöredékeknek és a maszknak a korára (termolumineszcens kormeghatározás), készítés-technikájára és összetételére vonatkozó anyagvizsgálatok is. Az ásványtani vizsgálatok szerint az anyag-vizsgálatra kiválasztott négy cseréptöredék és a maszk anyaga szinte azonos, égetése hasonló módon és körülmények között történt. A kapott ásványtani eredmények jól illeszkednek a késő rézkori település további bolezai/badeni kerámiatöredékén végzett értékekhez. Az 1072. amorfi gödörbe (TL/OSL kora két lelet alapján: 5200 ± 600 év, illetve 5000 ± 700 év, azaz 3200–3000 BC) utólag, a dátumok alapján néhány száz év elteltével egy újabb, feltehetően rosszabbul kiásott, és rövidebb ideig megnyitott objektumot ástak: az 1096. gödröt (kora: 4400 ± 500 év, azaz 2400 BC). Talán ekkor, vagy a dátumok alapján még korábban került a gödör tetejére a rituális leletként számon tartott, férfiarcot formázó álarc fél töredéke (OSL dátum: 4700 ± 500 év, azaz 2700 BC).

Az 1072–1096 számú régészeti jelenségek és a benne feltárt leletek készítésének relatív korát továbbra is a badeni kultúra idősebb klasszikus IIB/III, esetleg fiatalabb klasszikus IV. periódusára tehetjük, abszolút dátumokban a radiokarbon és a lumineszcens kormeghatározások alapján egy 5200/5000–4700/4400 éves, azaz 3200–2400 BC közötti időszámban fejezhetjük ki.⁹

Lehetőségünk van az 50/12 szelvény és környezetének további, beható elemzésére is, hiszen ma már minden adat rendelkezésünkre áll. Igyekeztünk egy reális mérési határt húzni, hiszen 'a minden-mindennel összefügg' elv egy 100.000 m²-es felületen nem lehet kiindulási vagy alkalmazási nézőpont. A 10×10 méteres szelvényhálával kitűzött felületen ezért csak az 50/12 szelvénnel közvetlenül határos szelvénynégyzeteket (50/13, 50/11, 52/13, 49/12 szelvények), és a bennük feltárt, kultikusnak tartható jelenségeket, leleteket vizsgáltuk.

Két, cölöplábakon álló épület (509. és 513. objektumok – szertartási házak?), az 1088. gödörben festett-karcolt női idola, és az 1033. gödörben talpas kehely található még ugyanabban a szelvényben, ahol a maszk napvilágra került.

A környező szelvényekben felsorolás-szerűen: az 1036. gödör és a szertartási tér, az 1497. állat-áldozati gödör, a 981. ember-áldozati gödör, a 743. antropomorf függeszthető amforát tartalmazó gödör, valamint a fölöttük húzódó 925. kultúrrétegben ivócsanak, talpas kelyhek, és házmodell töredékei kerültek elő.¹⁰

Az épületek közelsége adta az ötletet, hogy szertartási házakban álló ceremóniális öltözkészítési részeként, vagy szentély-alapító, építési áldozatként értelmezzük

⁹ HORVÁTH et al. 2010.

¹⁰ Ha a 10 méter sugarú kört 20 méterre növelnénk, a kultikus leletek és jelenségek számát meghatározhatnánk.

leletünket. Ugyanakkor a hozzá kapcsolható dinamikus és intenzív véres-áldozati jelenségek és az azokat kísérő szertartási edények, tárgyak azt sugallták, hogy a térségben folyamatosan bemutatott, talán egymással is összefüggő rítusokból egy szertartás-sor bontakozik ki.¹¹

Új kutatási irányok

A töredékes plasztikát tanulmányainkban maszknak (álarcnak) neveztük azért, mert mai nyelvhasználatunkban ez a szó, és ennek jelentésárnyalatai fedik le legpontosabban azt a tárgyi kivétel és fogalmi sík alkotta képzetet, amelyet a lelet látványa okoz bennünk. Nem vagyunk azonban biztosak abban, hogy a badeni kultúra idején a tárgy készítői is a mi gondolkodásunknak megfelelően formálták, kezelték, és tekintették alkotásukat.¹²

A leletet előkerülésének pillanatától úgy kezeltük, mint egy anyagában és kialakításában egyszerű megjelenésű, mégis zseniálisan kifejező, eredeti megformálású tárgyat. Az újabban és régről ismert őskori maszk-leletek között a balatonőszödi példány kidolgozását és megformálását tekintve a leginkább élethű és részlet-gazdag darabnak tűnt.

A tárgy töredékessége arra készítetett bennünket, hogy egészben lássuk, ha csak virtuális formában is, ezt a – véleményünk szerint az őskorban már-már portré jellegű igényességgel kidolgozottnak számító arcot. A teljes kiegészítésnek nagy jelentőséget tulajdonítottunk – a tárgy rendeltetésére vonatkozó további, döntő észrevételeket reméltünk.

A hagyományos restaurálás, valamint a rajzos és számítástechnikai szoftverek (Photoshop, Corel Draw) által kínált egyszerű szimmetria-elven alapuló, tükrözéssel nyert kiegészítések azonban már jelezték, hogy a maszk nem szimmetrikusan volt megformálva. A birtokunkban levő bal oldali arc-fél áttükrözése, még ha eltávolítottuk a fedésben lévő részeket, akkor is torz képet adott. Ebből azt a következtetést vontuk le, hogy a tárgyat készítője eleve aszimmetrikusnak szánta,

¹¹ Arnold van Gennep nyomán (GENNEP 2007) a rítusokat egy szertartáson belül bemutatott kisebb részletekként fogjuk fel. Az emberi, állati áldozatok, szertartási edények és tárgyak egymás közötti kapcsolatát egy cikk-sorozat tárgyalja, amelynek részei: HORVÁTH 2004a; HORVÁTH 2006; HORVÁTH 2010a; HORVÁTH 2010b; HORVÁTH 2010c.

¹² Az értelmezés során, a lelet kidolgozása miatt abból indultunk ki, hogy önálló, esetleg teljes álöltözet/maskara részét képező álarc van birtokunkban. Nem zárható ki azonban teljesen más használati funkció sem: lehetett esetleg nagyobb edény reliefje is, bár az ilyen darabok a jóval korábbi Proto-Sesklo, Sesklo, Starčevo kultúrákban kerültek elő (vö.: GIMBUTAS 1974, 61–65). Néhány éve Alsónyéken, a klasszikus lengyeli kultúra lelőhelyén találtak maszk, vagy arc-ábrázolást edénytöredéken. Köszönet Osztás Anettnek és Zalai-Gaál Istvánnak az információért! Más elképzelésként felmerülhet, hogy szentély vagy szobor részeként be volt építve. Még extrémebb felhasználási javaslatként: fedő/parázsborító volt.

ezzel is követve a portrészertű igényesség azon elvét, hogy az emberi arc is szabálytalan, bár biológiai építkezésében és esztétikai megjelenésében szimmetriára törekszik **(1. kép)**.

Az eredeti maszkot ekkor Breuckmann smartSCAN 3-dimenziós digitalizálóval beszkeneltük. A kapott modellen elvégeztük a szükséges editálási műveleteket, így például az esetleges szkennelési hiányokat befoltoztuk. A kész digitális maszkot megtükröztük, majd az eredeti maszkból kivontuk a megtükrözött fél-maszkot. Az így kapott kiegészített, tükrözött fél-maszkot és az eredeti fél-maszkot 3-dimenziós nyomtatóval színesben kinyomtattuk (Designmate CX, 3-dimenziós színes nyomtató). A kapott, már kézben fogható tükrözött fél-maszkot plasztilinnel összeillesztettük, majd a hiányzó részeket kiegészítettük.¹³ **(2. kép)**

A modell elkészítését követően megpróbálkoztunk egy antropológiai megközelítéssel is: azt szeretnénk volna vizsgálni, hogy mennyiben követi – vagy éppen nem követi – a maszkban ábrázolt szimbolikus vagy realisztikus alkotás azt az antropológiai, meghatározott és konvencionális képet, amelyet a badeni kultúra példaként maga előtt látott, és saját maga egyedeiben reprezentált.

A kultúra egészét tekintve a népességet a – szinte az egész őskorban uralkodó – dolichokran agykoponyájú mediterrán komponens, ezen belül az ún. gracilis mediterrán típus dominanciája jellemzi. A korszak embertani összetevői között a korábbi időszakokban – a mediterrán típusok mellett szintén – meghatározó nordikus és a cromagnoid elemek részesedési aránya elenyésző. A badeni népesség embertani összetevőinek változására, esetleg egy új népesség Kárpát-medencébe történő érkezésére utalhat a brachykran agykoponyájú (ezen belül is az ún. alpi) típus részarányának számottevő növekedése a középső rézkorhoz képest.

Míg ugyanis a megelőző bodrogkeresztúri kultúrában e komponens részaránya összességében nem érte el az 5%-ot,¹⁴ addig a késő rézkor folyamán már megközelíti a 20%-ot (a budakalászi temetőben előfordulási aránya (17%) némileg kisebb, mint Alsónémedin (25%)) (a balatonőszödi sorozatban ugyanakkor egyáltalán nem fordul elő).

A taxonómiai elemzésekben rejlő bizonytalanságok kiküszöbölésére vezetnek be a klasszikus embertani vizsgálatok metrikus alapadat-halmazára épülő – az Aleksejev-Debec féle kategóriák által kifejezett metrikus – jellemzők alkalmazását az egyes kultúrák népességének leírása során.

Az egyik ilyen, K. Zoffmann Zsuzsanna által alkalmazott eljárás a feltételezett helyi fejlődéssel járó gracilizációs folyamatnak legkevésbé kitett arcma-

¹³ A 3-D szkennelést a TONDO Bt (Végvári Zsófia) készítette. Munkájukat ezúton is köszönöm.

¹⁴ ZOFFMANN 1992.

gasság méreteket alkalmazza, mely alapján különböző típusvariánsok állíthatók fel (A–D típusok, altípusokkal). E módszer szerint a badeni populációban az eddig folyamatosan jelenlevő, állandóan gracilizálódó magas-leptomorph arcú (B3), továbbá az alacsony-eurymorph arcú (C4) típusvariánsok eltűnése mellett az előzmények nélkül megjelenő magas-leptomorph arcú típus robusztus variánsainak feltűnése (B1–B2) figyelhető meg, mely a szerző szerint a terület népességének nagyfokú kicserélődését jelzi. Bizonyos kontinuitást képviselnek ugyanakkor a középső rézkorból ismert alacsony-leptomorph arcú (D1–D2), továbbá az okkersíros népességhez köthető alacsony-eurymorph arcú típusvariáns robusztus képviselői (C1–C2).¹⁵

Más megközelítésben, de ugyancsak a metrikus-, és azt kiegészítve a morfológiai adatok felhasználása alapján, az egymással kapcsolatban álló méretek és jelzők kombinációjának szabályos felbukkanásával a badeni népesség körében – a nagyfokú tipológiai sokszínűség mellett – leggyakrabban az alábbi típusok fordultak elő:

- (a) magas arcú, robusztus leptodolichokran;
- (b) alacsony arcú, gracilis leptodolichokran;
- (c) alacsony arcú eurydolichokran;
- (d) magas arcú, leptobrachykran, curvoccipitális tarkóprofilal.

A korábbi időszakokhoz képest feltűnő a lepto- és eurydolichomorph típusok arányának megváltozása, azaz a késő rézkorra jelentősen megnőtt a leptodolichokran agykoponyájú egyének számaránya. Ugyancsak a korábbi időszakokhoz képest gyakoribb a brachykran elemek aránya is. A különböző típusok/típusvariánsok változása a középső rézkor időszakához képest összességében megint csak az jelzi, hogy a késői rézkorban egy új, idegen eredetű etnikai komponens jelenik meg a Kárpát-medencében.¹⁶

Amennyiben azt feltételezzük, hogy a balatonőszödi maskban egy valószínű emberi arcot akartak visszaadni, megkísérelhetjük megkeresni mely, a korszakra jellemző embertani komponenshez áll legközelebb. Ez azonban alapvetően csak egy nagyon képlékeny alapokon nyugvó próbálkozás. Bármennyire is életszerűnek érezzük ugyanis a megjelenített arcot, nem áll rendelkezésünkre számos egyéb olyan információ (pl. koponyaforma; test-, illetve hajszőrzet; testalkat; termet), amely alapján biztonsággal egy adott antropológiai típushoz sorolhatnánk a leletet. Az arcon megjelenített részek közül sem használható minden részlet (pl. a szem, és a száj sem). Alapjában véve az arc alakja és az orr lehet kiindulási pont.

Az arc alakját magasságának és szélességének viszonya határozza meg, amely esetünkben inkább széles és alacsony, formáját tekintve kerek. A szemüreg alatt futó járomívek plasztikus bordákkal történő megjelenítése azt sugallja, hogy

¹⁵ ZOFFMANN 1992.

¹⁶ ZOFFMANN 2006.

az azt ábrázolt egyénnek ez alapján előreálló. A maszk legkarakterisztikusabban megformált része az orr, amely alapvetően jellemző az egyénre és mindezen túl igen fontos taxonómiai bélyeg. Oldalnézetben jól érzékelhető az orrnak az arc síkjához való viszonya, esetünkben erősen kiálló és egyenes. Ez az europidokra jellemző sajátosság. Alulnézetben jellemző még – az orr állásának megfelelően – az orrcimpák alakja, amelyek ugyancsak erősen merészek és felfelé irányulóak. Az orrlikak, az europid típusra jellemzően, párhuzamosan helyezkednek el, alakjuk jellegzetesen keskeny.

A korszak embertani komponensei között alapvetően a hosszú agykoponyájú és keskeny arcú típusok (mediterrán) dominálnak – ez reprezentálja az „átlag” badeni embert.¹⁷ Ezzel ellentétben a balatonőszödi maszk férfi-arca egy széles arcú, ún. eurymorph embertani típus megjelenítésére utal (K. Zoffmann szerinti C/c típusokkal vethető össze).¹⁸

Úgy tűnik tehát, hogy a badeni kultúra balatonőszödi álarcában egy ritka, a kultúrán belül alulreprezentált embertípust igyekeztek visszaadni. Ez az idegen europid típus alpi vagy steppei (gödörsíros kurgán, esetleg Tripolje-Usatovo) kultúr-körrel hozható összefüggésbe.

Balatonőszöd-Temetői dűlőben összesen 76 emberi csontvázat, ill. csontváz-maradványt tártunk fel, amely a Boleráz/Baden időszakhoz tartozik. Közülük mindössze egy, az 1277. gödörben feltárt 31. felnőtt női temetkezés mutat a maszkban ábrázolt férfihoz hasonlóan bizonyítható eurymorph/euryprosop vonásokat (**7.A–B kép**). Ez azonban gracilis, alpi típusú europid.

Más utakon

Marija Gimbutas Európa nagy területén reprezentatív gyűjtést végezve a görög Pantheon ismert alakjaira visszavetített *arche*-típusokat azonosított őskori kultikus leletekből.¹⁹ Gimbutas proto-indoeurópai isten-képének folyamatos kritikája az 1980-as évek végétől az őskori vallásossággal foglalkozók körében azt eredményezte, hogy nagyobb óvatossággal, általánosságokban fogalmazva közelítsenek témájukhoz, és alapvetően a leletekből és a jelenségek értelmezéséből induljanak ki – és onnan ne is rugaszkodjanak tovább. Ennek köszönhetően az őskori társadalmak vallását az őskultusz intézményének keretein belül tárgyalták, a rítusokat pedig átmeneti rítusokként írták le.²⁰

¹⁷ Vö. a balatonőszödi 27. emberi temetkezés arc-rekonstrukciójával, amelyet Kustár Ágnes készített. Munkáját ezúton is köszönöm (3. kép).

¹⁸ Részletesen HORVÁTH et al. 2009. Köszönet Köhler Kittinek az adatokért.

¹⁹ GIMBUTAS 1974; Eadem: 1989; Eadem: 1991.

²⁰ Utóbbi A. van Gennep nyomán. Ember létünk sajátossága, hogy kettős lények vagyunk: biológiai és kulturális lények egyszerre. Tapasztalataink alapjául biológiai események szolgálnak, de azok a

A Jelképtár a maszkokat három csoportra osztja: színházi, halotti és rituális maszkokra.²¹ Megjegyzi, hogy a színházi maszkok a rituális maszkokból nőttek ki. A halotti maszkok annyiban köthetők a rituális maszkokhoz, hogy az elhunyt ezek segítségével a halotti szertartások során Őssé válik. A halotti maszk is egy másik tartományba vezeti át az elhunytat: lényegében ugyanaz a feladata, mint a rituális maszkoknak, csak az idő és a tér egy másik dimenziójában.

Minden maszk visszavezethető tehát végső soron egyetlen kategóriába: a rituálisba. Ezzel viszont, attól tartunk, megint egy semmitmondó kategóriát képeztünk, hacsak nem időzünk el bővebben a 'rituális' fogalmának lehetséges jelentései között.²²

Az etológia (elsőként Sir Julian Huxley) a régészetnél és az antropológiánál hamarabb ismerte fel a jelentőségét annak a folyamatnak, amelyet ma *ritualizáció*ként ismerünk. Ezt a szót használta olyan jelenségekre is, amelyek az emberi és az állati törzsejlődésben mentek (mennek) végbe, és olyanokra is, amelyek csakis az emberi

módok, ahogy ezeket az elkerülhetetlen szükségszerűségeket kulturális eljárások révén megéljük, végtelenek. Az emberek nem csak születnek, nemzenek és meghalnak, hanem szertartások révén lesznek azzá, amik. Az átmeneti rítusok ezt az alapvető paradoxont, biológiai és kulturális létünk ambivalenciáját teszik számunkra megélhetővé. A társadalmak ezek segítségével a beavatandó testén keresztül fejezik ki életfelfogásukat, normáikat. A szertartásoknak mindig ugyanaz a céljuk: egy meghatározott helyzetből egy másik, szintén pontosan meghatározott helyzetbe juttatják az egyént egy szertartás-soron át, amely elválasztó, határhelyzeti, és befogadó rítusok sorából áll. Ez a forgatókönyv azonban minden rítusra ráillik – tehát ha nem nevezzük meg konkrétan, hogy milyen rítusra gondolunk (pl. beavatási, termékenységi, stb.), akkor az átmeneti rítus-fogalommal még nem mondtunk gyakorlatilag semmit.

²¹ HOPPÁL et al. 1990, 152–153. Más, maszkokkal foglalkozó művek más felosztásokat alkalmaznak, mindegyikben lehetne azonban hibát, vagy hiányosságot találni. A Jelképtár felosztását egyszerűnek és klasszikusnak találtam, ezért itt ezt használtam.

²² A régészettudományban a „rituális, rituálé” kifejezéseket következetesen vallásossággal társítjuk, kultikus tartalommal töltjük fel. Az etológiában a „ritualizáció, rituálé” fogalom – pl. Konrad Lorenz munkáiban – nem jelent mást, mint egy ismétlődő magatartást, viselkedés-sort, amelyet az egyed azért alkalmaz, hogy hétköznapijait erre a szokásra építve berendezkedjen, és ennek segítségével eligazodjon a világban, megtalálja benne a maga biztos helyét, identitását. Úgy gondolom, hogy a rituálénak az etológiában alkalmazott jelentése ugyanúgy megtalálható az emberi életben is (beszélünk reggeli, esti rituálékról a fürdőszobában, a konyhában, vizsga/fellépés előtt-közben és után, stb., amelyek nem mások, mint rögzült, az idők során kialakított jó vagy rossz cselekvéssorok ahhoz, hogy közérzetünk jobbá váljon: fel tudunk ébredni, el tudunk aludni, jól szerepeljünk, és így tovább). Nehezen lehetne ezeknek a szokásoknak némi bajelhárító szerepkörnél komolyabb vallási szerepet tulajdonítani. Jobban hangsúlyozni kellene azt, hogy ilyen hétköznapi, valaha spontánul indult, valamilyen szempontból bevált szokások alakították ki a később kánonná rögzült vallási liturgiákat, ünnepi rituálékat is. Nem kellene tehát kizárólagosan vallástörténeti értelemben használni egy, leginkább az életkörülményeinket, életritmusunkat alakító viselkedési formakört, főleg az őskorra vonatkozóan, mert félrevezető lehet, tekintve, hogy ebben a kezdeti stádiumban ünnepi vagy vallásos beállítottság – ha egyáltalán volt ilyen – szerves, egymástól el nem választható része volt a hétköznapi életnek.

kultúra fejlődésében. A kettő között meglevő lényeges és közvetlen összehasonlíthatóság abban rejlik, hogy viselkedésformák vagy testi jegyek, amelyek eredetileg egy faj fennmaradásának biztosítására fejlődtek ki, olyan szimbólumokká válnak, amelyek jelként szolgálják a faj egyedeit egymás megértésében.²³

Az emberi törzsfejlődés egyik legnagyobb vívmánya – és egyben szörnyű paradoxona – hogy éppen a vallás vált az egymás iránti megértés legfőbb közvetítő-eszközévé.

Nem azt akarjuk sugallni, hogy egy 5000 éves, valóban nem mindennapi tárgy nem lehetett kultikus célra használt eszköz, vagy azt, hogy ebben a korszakban nem voltak kultikus, vallási ceremóniák. Bizonyára voltak, és elbogatellizálni sem akarjuk a kultikusság jelentőségét, mélységét – csak azt szeretnénk elérni, hogy ne a mai, vallásról alkotott koncepciózus felfogású, katekizmus-jellegű, ortodox világból közelítsük meg a késő rézkori társadalmak vallásosságát, mert az biztos hamis lesz. Ennek megfelelően a rítust ne kánonná rögzült liturgiának lássuk, inkább ad hoc, kísérletező jellegű próbálkozásnak – egy bizonyos forgatókönyvön belül. Az azonos típusú rituálék is mindig mások egy kicsit, mert maguk az esetek, a valóság, és a benne szereplő személyek is változnak, ezért a rítus az aktuális helyzethez adaptálódik. Ettől válik spontánná és játékosná.

Az afrikai *ndembu* nyelvben a rituálénak a *chidika* szó felel meg, amelynek másik jelentése: „speciális elkötelezettség”, vagy „kötelesség”. Ez összefüggésben áll azzal az elgondolással, hogy az embernek kötelessége tisztelni az ősi árnyakat, hiszen, ahogyan mondják: „vajon nem ők nemzettek vagy szültek téged?” A rituálék egy részét voltaképpen pontosan azért mutatják be, mert egyes személyek vagy egységet alkotó csoportok elmulasztották ezt a kötelességet, és ez szerencsétlenséget hoz rájuk. A rituálék célja az árnyak kiengesztelése.²⁴

Felhívjuk ugyanakkor a figyelmet egy a kulturális antropológiában már A. van Gennep óta ismert fogalomra is („*a szentség fogalmának ingadozása*”), amelyet később M. N. Srinivas és L. Dumont munkáikban *relatív szakralitás/profanitásként* írtak le. Nem jelent ez mást, csak annyit, hogy a szakralitás nem abszolút fogalom, hanem mindig kontextustól függ. Ennek figyelembe vétele pedig jelentősen átformálhatja az őskori társadalmakról alkotott képünket.

Nemcsak arról van szó, hogy teljesen hétköznapi tárgyak válhatnak bizonyos helyzetekben időszakosan szakrállissá – bár már ez is éppen eléggé megnehezítené helyzetünket.

Az eddigi adatok azt mutatják, hogy a badeni kultúra kifejezetten szertartásokra készített speciális kultusz-tárgyai, miután a szertartás bemutatása után elvesztették *manájukat*, szakrális szemétként, összetört állapotban hétköznapi szemetesgödörökbe kerültek. Amennyiben – és pedig a badeni kultúra szinte minden, régészeti kontextussal rendelkező, kultikusnak tartható lelete ide tartozik (kivéve

²³ KOENIG 1970, 7–8.

²⁴ TURNER 2002, 27.

a sírokban fekvő néhány idolt és antropomorf edényt, amelyek egyértelműen a halottkultuszhoz kapcsolódnak) – ez igaz, a leletek többsége már másodlagos helyzetben, hatalmukat veszítve, nem eredeti rendeltetési helyükön és szerepükben kerül elő.

Ez azért kiábrándító, mert ha tényleg létezett ez a badeni kultúrára jellemző speciális szokás, akkor az sem segít sokat az értelmezésben, ha ritka szerencsés módon néhány lelet normális körülmények között kerül feltárára: az előkerülési körülmények – az annyira hiányzó és óhajtott kontextus – már csak az eredeti funkció *utáni* stációt tükrözik.

Nem lehet eldönteni azt sem, mennyire volt ez a rítus, amelyen egy férfialarcot használtak: spontán;²⁵ vagy éppen hogy kialakult, rendszeresen bemutatott rítus már, esetleg ez után vált azzá szerte az igen nagy területen élő badeni kultúrában.²⁶

Bár az emberi és állati temetkezések a balatonőszödi településen véleményünk szerint nem természetes, hanem *erőszakos* hatásra következtek be,²⁷ a halottkultusszal járó megszokott tárgytipusok, amelyek a szabályos temetők sírjaiban mellékletként ismertek voltak korábban már a badeni kultúrában,²⁸ a feláldozott emberi temetkezések környezetében is megtalálhatók: ha nem is kíséreltetként a temetkezés objektumában, de azok közvetlen környezetében. Más célból, és sokszor más formában ugyan, mégis az őskultusz, halottkultusz intézményét szolgálták tehát ezek a tárgyak a településeken is, nemcsak a temetőken.²⁹

„Az őskultusz gyakorlatilag azonosítható a halottkultusszal, illetve főbb vonalaikban fedik egymást. A halottkultusz alapja nem a lélekben való hit, hanem az „iszonyatossá válás”-érzése, amely a halott iránt érzett undor, és a halállal szemben érzett halálfélelem élményeiből tevődik össze. *Tulajdonképpen a halottal szemben érzett respektus és a halottkultusz nem tekinthető vallásnak, inkább: társadalmi intézmények.*” – írta Rudolf Otto.³⁰

A néprajzkutatók egyetértenek abban, hogy az európai népszokások maszkjai közös antik eredetre vezethetők vissza. Az ókori előképek átvétele adhat

²⁵ A spontaneitással a rítus játék-jellege válik erősebbé. A játék célja a mindennapitól eltérő világ létrehozása, beöltözéssel, állat-figurákkal, parodizálással, stb. A téli, halott, démonikus világ megjelenítésében (pl. temetési paródiák) nem a telet személyesítik meg, hanem azt a kollektív félelmet, amelyet az emberek ennek kapcsán éreznek. Azokban a momentumokban, amelyekben az álarcot leveszik, elégetik, a medvét megtáncoltatják, stb. a félelem legyőzése nyilvánvalóvá válik.

²⁶ Itt abból sem lehet kiindulni, hogy egyelőre egyetlen ilyen lelettel rendelkezünk: nem tudni, hányat rejt még a föld mélye.

²⁷ Vö. HORVÁTH 2004a; HORVÁTH 2006; HORVÁTH 2010.

²⁸ Pl. talpas kehely, kétosztatú tál, idól, különböző tárgyak miniatűr modelljei, egyéb ritka edénytípusok: függeszthető amforák, antropomorf edények, stb.

²⁹ HORVÁTH 2010a; HORVÁTH 2010b.

³⁰ OTTO 1997, 143–144.

magyarázatot arra, miért oly hasonlóak a népszokások maszkos figurái és maguk a népszokások is Észak-Európától kezdve a Balkánig. Az alapmotívum az, hogy a közösség halott ősei (ezért az álarc és a tarka ruha) térnek vissza, és szembesítik az élőket a közösség hagyományos normáival.³¹ Az európai néphagyományban a maszk viselése elsősorban a farsangi periódushoz kapcsolódik.³² Vannak olyan nyomok, amelyek feltételezni engedik, hogy – tágan értelmezve az időszakot – a maszk a téli szokások kelléke és/vagy eszköze.³³

A legkorábbi színházi előadások fő elemét többnyire az átmeneti rítusokból kialakult, a *legális anarchia* (elsősorban a státusemelkedés és státusmegfordítás rítusai) karneváli szellemét megjelenítő előadások adták: táncok (pl. fegyvertánc), gúnydalok, a színjátszás különböző fokai és formái, akrobata és bűvészműtátrányok és ezeknek utánzásai, amelyek egyik alapvető kelléke volt a maszk.³⁴ A színjátszás kezdetei a vaskorig visszavezethetők.³⁵ A korai színjátszás pedig gyakran kapcsolódott halotti szertartásokhoz, halotti játékokhoz. Ezzel – legalábbis a vaskor időszakáig – régészeti példákkal is „egybemostuk” a Jelképtár által kiválasztott három kategóriát. Úgy véljük, még inkább érvényesül ez a megállapítás a késő rézkor időszakában.

A római birodalom felbomlása során bekövetkező történelmi események dacára, és a keresztény vallás átformáló erejének ellenére a görög, etruszk, római, stb. városi civilizációk maszkos hagyományai több mint ezer év elteltével főbb vonalaiban megegyeznek a mai európai néphagyományokkal.³⁶ A Kr.e. 6–5. század egy olyan határ, ameddig a kutatók elfogadható tényeket tudnak ennek bizonyítására felsorakoztatni. Mehetnénk azért ennél korábbra is – bár a bizonyíthatóság mértéke idővel arányosan csökkenne.

³¹ Ld. SZILÁGYI 1981, 89, 26. jegyzet, további irodalommal, elsősorban MEULI 1975, 72, 211.

³² A farsang az az ünnep, amelynek gyökerei nem feltétlenül kötődnek az egyházi év alkalmaihoz, ez őrizhették meg legtöbbet a pogány/antik hagyományokból.

³³ VEREBÉLYI 2007, 18.

³⁴ SZILÁGYI 1981, 78–79. Alapvető munkák: DIETERICH 1897; NICOLL 1931; MEULI 1975, Band 1: Zum Maskenwesen, 32–299.

³⁵ SZILÁGYI 1940; Idem: 1981; Idem: 2005. Görögországban az archaikus kor kezdetétől létezett kórusok ünnepeken előadott éneke, amelyet szatírnak öltözve, táncolva adtak elő. Nem mutatható ki azonban összefüggés a szatír-dráma irodalmi műfajával, amelyet Kr.e. 500 körül vezettek be Pratinas Athénban (később követte a komédia). A Kr.e. 6. század utolsó harmadától mutattak be dithyrambos-kórusokat – eredetileg kizárólag Dionysosnak szóló kardalokat – Athénban, amelyeket Kr.e. 507–508 körül újjászerveztek. Etruriában a Kr.e. 6–5. századtól bukkannak fel praedramatikusként tartható ábrázolások (edényeken, sírkamrák freskóin), amelyek görög előképeket követnek ugyan, fél évszázados késéssel, de új elemeket is tartalmaznak: a hivatásos etruszk színjátszók másodlagos feladata a halott-síratás volt. Rómában egy Liviusztól fennmaradt hagyomány szerint az első hivatalos ludi scaenici-t Kr.e. 364-ben tartották, Etruriából behívott színészekkel, az *Atellana fabula* előadásai pedig oszk közvetítéssel kerültek Rómába.

³⁶ Pl. VEREBÉLYI 2007.

Nem tűnik logikátlannak, ha a maszk-ábrázolások egy időhorizonton vagy kultúrán belüli tömeges és bizonyos törvényszerűségeket mutató feltűnését, és így a középső-késői neolithikum időszakát jelöljük meg a maszkos alakoskodás lehetséges kezdeteként.³⁷

Vissza a régészeti értelmezéshez: antropomorf ábrázolások, mint lehetséges analógiák

2004-es tanulmányunkban sorra vettük a badeni kultúra minden antropomorf leletét, vizsgálva azok lehetséges formái, fogalmi kapcsolatát az álarc-lelettel, és úgy találtuk: nincsenek közös pontok. Lényegében egyéni intuíciót tételeztünk fel a tárgy készítőjéről. Próbáljunk mégis ebben az irányban tovább gondolkodni: tételezzük fel, hogy van átjárás, átfedés, akár ábrázolásban, akár fogalmi téren a Transzcendens különböző megjelenési formái között.

Ismerünk olyan régészeti kontextusokat az őskorból, és közelebbről a badeni kultúrából is, ahol többféle, kultikusnak tartott tárgy kerül elő egy jelenség részeként, mutatva, hogy egy rítusban, szertartásban vettek részt, még ha különböző tárgytípusokról van is szó.³⁸

Idolok

A badeni kultúra jellemző idol-típusa, a *fej nélküli, vagy mozgatható fejű női idol*-típus és a *maszke* között nem tudtunk összefüggést kimutatni. Lehet, hogy túlságo-

³⁷ Nem zárjuk ki annak a lehetőségét, hogy az európai hagyomány a ma már sporadikusnak vagy esetinek tűnő paleolithikum időszakáig visszanyúl. A paleolith maszk-ábrázolások csekély száma nem csak a maszk-használat ritkaságával mutathat összefüggést, oka lehet a népsűrűség alacsony volta, és az azóta eltelt idő megsemmisítő ereje. A rejtőzködés, alakoskodás – amelynek egyik eszköze az álarc – az emberiség egyik alapvető és meghatározó jellemvonása, amely végigkíséri az emberiség fejlődését, és etológiai értelemben a faj fennmaradását segíti elő.

³⁸ Ilyen például a méhi 1. hamvasztásos sír, ahol az antropomorf urnák mellett női, fejjel is rendelkező idolt találtak – ez az egyetlen ismert, fejjel rendelkező idola a badeni kultúrának (a fej felső része sérült volt, nem teljesen épen került hát a sírba!). Az idol fejének kialakítása az antropomorf edényekével azonos stílusú! Itt tehát két különböző tárgytípus (antropomorf edények, idol) került a halottkultusz keretében egymás mellé, megformálásuk viszont közös vonásokat mutat. BÁNFFY 1990–1991, 234; KOVÁCS 2002. Egy másik példa: Aljmaš (Hr): rituális állatáldozati gödörben idol-torzó feküdt. GRAMMENOS 2003, 161. Véleményünk szerint sokkal több ilyen, egymáshoz kapcsolható kontextus létezik, csak a kutatók többsége megelégszik a kultikus tárgyak önálló leközlésével, esetleg az objektum további leleteinek publikálásával, nem tekintenek ki szélesebben az objektum környezetét kísérő egyéb jelenségekre. Mivel a kultikus tárgyakból használatuk után kivonják a manát (vagyis összetörik őket), a lehető legritkább esetben számítsunk arra, hogy a rítus elvégzése után eredeti helyén, épségben kerülnek elő. Számíthatunk viszont arra, hogy más kultikus jelenségek (emberi és állati áldozati gödrök) közelében, törötten fognak előbukkanni, hétköznapiak tűnő szemetesgödörökből.

san elhamarkodtuk ezt a kijelentést, éppen azért, mert ezeknek az idoloznak nincsen fejük, és mivel nőket ábrázolnak. Ezért nem találtuk meglepőnek azt, hogy a férfi-ábrázolások más tárgytípusban másképp vannak megformálva.

Igaz, hogy az antropomorf női kisplasztikáknak nincsen fejük, de valaha volt: és viselhettek álarcot. Másrésztől ismerünk két férfi-idolt, amelyek mellkasukon átvetett szalagon tört viselnek, és ezek közül a Satu Nou-i példány szintén mozgatható fejű.³⁹ Lehet(ne) tehát összefüggés a férfi-idolok feje, és a férfi-arcot formázó maszk között.

Közös szál a két megformálás és tárgytípus közt a *szerepcseré* lehetősége is. Mind az idolk mozgatható, cserélhető feje, mind pedig a maszk, mint az arc elé tartott másik arc (*alterego/imago*)⁴⁰ a szerepjáték különböző variánsait jelentik, amely elem a badeni kultúra szertartási életében kiemelt fontosságot képviselt.

Vizsgáljuk meg, hogy a fej nélküli, mozgatható fejű idolk mely kultúrákban fordultak elő Európa területén.⁴¹ Ezt a kérdéskört már Makkay János és Kalicz Nándor is kutatták⁴² ám azóta újabb leletek kerültek elő, illetve talán más szempontból nézve, az egykori analógiák mára már nem tarthatók jónak.

³⁹ KALICZ 2002, Abb. 22.5. Ismerve a korszak és a kultúra fémszegénységét, a román kutatók azt feltételezik, hogy a tör (és maga a fém-nyersanyag is) az Usatovo kultúra területéről származik. A Prut folyó vonaláig ebben az időszakban a régészeti lelőhelyeken nagyon kevés fémtárgy került elő, míg a Pruttól keletre fekvő területeken számos. C. Enăchescu szerint a Cernavodă III. kultúra törrel ábrázolt férfi-idoljainak lapos alakja, realisztikus megformálása, a diagonális bevéssett díszítés, és a keresztzalag is keleti területeken élő kultúrák (Cucuteni-Tripolje) befolyását tükrözi vissza. ENĂCHESCU 2007, 116, 25. lábjegyzet.

⁴⁰ Az *alter ego* (másik én) egy második személyiség az emberen belül. Ezt a fogalmat a 19. sz. elején hozták létre, amikor a pszichológusok először definiálták a disszociatív személyiségzavart. Az *alterego* kifejezés használatos irodalmi analízisekben és összehasonlításokban olyan szereplők leírására, akik pszichológiailag megegyeznek, ill. alteregoik az íróknak (vö.: Kosztolányi Dezső/Esti Kornél), tehát olyan fiktív személyek, akik viselkedésükben, beszédükben és gondolataikban a szerzővel azonosak (Fernando António Nogueira Pessoa-nak pl. négy különböző „személyisége” alkotott más-más név alatt, stílusban és egyéniséggel). *Imago*-nak eredetileg a római őseket ábrázoló viasz mellszobrokat nevezték (vö.: őskultusz/halottkultusz). A biológiában ma imágó a neve a rovarok utolsó fejlődési fázisának: a bából való kibújás utáni szakasz, a teljes átalakulás (holometamorfózis, pete-lárva-báb-imágó/kifejlett, ivarérett szárnyas rovar) esetén, ill. így nevezik az utolsó vedlés utáni szakaszt a részleges átalakulásnál (kérészek). Ugyanakkor ez a kifejezés a pszichoanalízis halottmitológiájának egyik szakkifejezése is: az imágó a szülőről alkotott kép, amelyet a páciens még gyermekkorában temetett el a tudatalattijába, és amelyhez gyerekes képzelgések fűződnek.

⁴¹ Leegyszerűsítjük a kutatást azzal, hogy csak az európai darabokat tárgyaljuk, és nem vesszük figyelembe, hogy már a Halaf kultúra lelőhelyein találhatók ilyen típusú idolk: vö. MAKKAY 1962.

⁴² MAKKAY 1962; KALICZ 1981, Idem: 2002.

Mozgatható fejű idolként a Vinča kultúrában tűnnek fel: pl. Liubcova-Ornița, Turdaș;⁴³ azt követően pedig a Balkán területéről Vidra,⁴⁴ Jilava,⁴⁵ majd Mandalo, Tsapocha Magula, Vinča,⁴⁶ Šuplevec, Polyplatanos, Vaksevo,⁴⁷ Kolarovo,⁴⁸ Tumba bei Crnobuki,⁴⁹ Kruseanska Cuka,⁵⁰ Bakarno Gumno,⁵¹ Maliq II.⁵² lelőhelyekről. Utóbbiakat több szerző kezelte már kiemelten:⁵³ mivel a badeni kultúrát közvetlenül megelőző korszakból valók (thesszáliai késői neolitikum, Dimini, Rachmani kultúrák), ezért, mint a badeni kultúra lehetséges, közvetlen előzményeiként tekintettek rájuk. Šuplevec és Crnobuki lelőhelyeken például a Cernavodă I. és III. települési rétegek egymást követték, feltételezhető volt a valódi kontinuitás.⁵⁴

Nem mehetünk el azonban szó nélkül a Liubcova/Alsólupkó-Ornița előkerült valóban egyedi Vinča-plasztika mellett: az egyetlen őskori ábrázolás, amely egy kompozícióba foglalja a maszkot és az idolt (**4. kép**). A romániai lelőhelyen feltárt mozgatható fejű idol álló helyzetű testét bevágott vonalak díszítik, amelyek a felsőtesten ing- vagy tunika-szerű felsőrészt, a lábán pedig vízszintesen bordázva harisnya- vagy nadrág-szerű, szorosan a testhez simuló ruhát imitálnak. Nyakán középen medálos nyakláncot visel. Karjai könyék-tájban és kéze-lőin átfúrtak, az idol felfüggesztése céljából. Behajlított bal karjában hónalja hajlatához maszkot szorít, kinyújtott jobb kezében aszkosz-szerű szertartási edényt fog. Lábjai letörtek. Egy földfelszínen álló, leégett ház romjai közt került elő négy további antropomorf és zoomorf figurával.⁵⁵ Az irodalmi közlések nem

⁴³ HANSEN 2007, Taf. 290.2; 291.1, 3.

⁴⁴ KARANOV V.: HANSEN 2007, Abb. 128.

⁴⁵ GUMELNIȚA: HANSEN 2007, Taf. 433.1.

⁴⁶ HANSEN 2007, Taf. 473.

⁴⁷ HANSEN 2007, Taf. 474–475.

⁴⁸ HANSEN 2007, Abb. 169.

⁴⁹ HANSEN 2007, Taf. 478.2.

⁵⁰ HANSEN 2007, Taf. 480.1.

⁵¹ HANSEN 2007, Taf. 481.2–3.

⁵² HANSEN 2007, Abb. 169.

⁵³ MAKAY 1962, KALICZ 2002, HANSEN 2007, 275–280.

⁵⁴ HANSEN 2007, 276. Ezt a beszúrt fejű idol-típust összefüggésbe hozza a lőfejes jogarok és az ún. „Ringidol”-ok elterjedésével, és steppei (kurgán) hatásnak véli.

⁵⁵ LUCA – DRAGOMIR 1987; LUCA 1989; DRAȘOVEAN – CIOBOTARU 2001; SCHIER 2005, 71. Datálásában és előkerülési körülményeiben némi ellentmondás mutatkozik: LUCA – DRAGOMIR 1987 szerint C–D fázisra keltezhető, és házban került elő, SCHIER 2005 szerint C fázis, és szórványlelet.

utalnak néhány, még képről is megfigyelhető részletre: az idol neme feltehetően nő: a hónaljnál mindkét oldalon látható apró, felgyűrődés-szerű kidudorodások melleket jelölnek. A hóna alatt tartott maszk alakja eltér a kultúra C fázisában szokásos maszk-formáktól.⁵⁶ A maszknak nyitott arcnyílásai: szeme, és határozottan lefelé görbedő (tragikus jellegű) szája van.

Azt kell mondanunk, hogy ezzel a figurával új ábrázolásmód és plusz-jelentés került a Vinča kultúra addig is gazdag szakrális életébe. A bármikor helyettesíthető, pusztuló anyagból készült, hiányzó fej, mely a halandó egyedet jelképezi, a szilárdan kézben tartott, bárkinek az arcára illő maszk mellett az élők behozhatatlan hátrányát, esendőségét, az egyedek (időbeni?) felcserélhetőségét üzeni, egy mindig változatlan, komor-szigorú, folyton jelenlévő, halhatatlan erővel, egy folytonos leszármazási vonallal szemben, amelyet a maszk (mint az ősök szelleme, árnya) képvisel. Ugyanakkor ezt az egyénnél magasabb szerveződési szintű, transzcendens hatalmat az élők mégis kezükben tartják, általuk és bennük testesül meg, még ha csak szolgálóik is ennek a hatalomnak (*genealógia*).

Mivel ismét egyedi leletről van szó, nem mérhető fel, hogy a cserélhető fejűség és a maszk egy kompozíción belüli ábrázolása, a két, külön-külön is hasonló elképzelés alaki összefonódása mennyire vált kanonikussá a késői Vinča kultúrában, és milyen úton-módon öröklődött tovább a Balkán területén élő későbbi kultúrák életében. Szétválva önálló idol és maszk-leletekre, különböző változatokban, jelentésmódosulásokkal és akár jelentés-vesztéssel elérhetett-e a badeni kultúrához a fent részletezett úton?

A Balkán késő rézkort megelőző kultúráinak és a badeni kultúrájának a cserélhető fejű idolk terén feltételezett kapcsolata lassan fél évszázados vizsgálat tárgya, és sem bizonyítani, sem elvetni nem sikerült teljességében. Mégis csak egy lehetőség, mert cserélhető fejű idolk a nyugat-európai késői neolitikumban is megjelentek: pl. a francia Noyen-sur-Seine tartományban.⁵⁷

Figyelmeztetnünk kell tehát egy másik, új, még az előzőnél is kidolgozatlanabb kutatási irányra: elképzelhető – a *gynekomorf* edényekhez hasonlóan⁵⁸ – a szertartási élet egy másik emblematisztikus tárgyáról, az antropomorf kispasztikákról, hogy nem balkáni eredettel kerültek a badeni kultúrához. Az idolk hamarabb tűnnek fel a nyugat-európai területen is a badeni kultúrájánál, és ez az irány,

⁵⁶ TASIĆ 1973 és GIMBUTAS 1974, 65. alapján a maszk formájának a Vinča-Pločnik (C–D) fázisban pentagonnak kellene lennie, először a szem kiemelésével, később az arc teljes díszítésével (piktoriális stílus). A Liubcova-i idol kezében tartott maszkkal és az Uivar-i önálló álarc-lelettel ellentétben az idolk fején megjelenő maszkoknak soha nincsen ábrázolva a szája.

⁵⁷ HANSEN 2007, 288, Abb. 185.1, 2; 312.

⁵⁸ Elsőként J. Petrasch munkájában, összefoglalóan HORVÁTH 2010a.

illetve a korábbi megjelenés a kerék, kocsi, szántás, fogatolás, a másodlagos termékek forradalma, és a már említett kebles edények mellett egy közép-nyugat-európai független, egymásra épülő fejlődést mutathat.⁵⁹ Ezen a területen az idoloikon kívül a magaslati szentélyek környezetében előkerülő kő-sztéléket említhetjük még antropomorf ábrázolásokként.⁶⁰

Maszkok

A balatonőszödi lelet értelmezésénél összehasonlításként felhasználhatjuk más kultúrák önálló álarc-leleteit is. Abból indulunk ki, hogy az antropomorf leletek – így az álarcok is – valamilyen formában mindig reflektálnak a közösség igényeire, akár tipikusságukkal/atipikusságukkal, realizmusukkal vagy éppen sematizáltságukkal, mégis visszatükrözik valamilyen formában az adott közösség szimbólum-rendszerét, magáról alkotott antropológiai képét.⁶¹

Itt röviden csak azokkal a darabokkal foglalkozunk, amelyek megfelelő ásatási körülmények között kerültek elő, mivel nemcsak stíluskritikai úton szeretnénk elemezni őket, hanem inkább régészeti kontextusukat hasonlítani össze.

Az Uivar-i tell-településen előkerült maszk-töredék (C fázis) ház-omladék között feküdt, egy alapozó-árokból. Feltehetően a ház falának dekorációjaként készítették, anyaga ugyanis durva iszapolású és soványítású ún. építőagyag, amely másodlagosan, a ház pusztulása során égett ki. Az élet-nagyságú jobb arc-fél formája alapján az arc pentagonális, díszítetlen, amely megegyezik a korszak idolkáinak feltűnő maszk-ábrázolásokkal. Eltér viszont azoktól abban,

⁵⁹ Pétrequin et al. 2006; a badeni kultúra vonatkozásában: HORVÁTH in print.

⁶⁰ A magaslati szentélyek környezetében előkerülő sztélékről úgy tartják, hogy az ősokeket jelenítik meg, és az volt a funkciójuk, hogy közösségek területi határait jelöljék. TECCHIATI 2004, FEDELE 2004. Magyarország területén két sztélé került elő eddig (eltekintve a temetők sírjainál megfigyelt kőpakolásoktól, pl. Pilismarót-Basaharc, Budakalász-Luppa csárda, Ózd-Center, stb. esetében, mert ezeket nem tekintjük sztélének). Budapest-Káposztásmegyer-Farkaserdőn a badeni kultúra településén, állati és emberi temetkezések környezetében találtak egy négyszögletes, 240 cm magas, 600 kg súlyú, budakalászi mészkőből faragott sztélé, másodlagos helyzetben. Az oszlop lekerekített végén sematikus emberi arcot alakítottak ki. ENDRÓDI 1995; ENDRÓDI 2004, 33–34, 57. Kép, Kat. Nr. 107. A másik példány kurgántemetkezés és badeni temető sírjai között került elő Mezőcsát-Hörösögösön, egy gödörbe állítva, in situ helyzetben. A kvarcosodott homokkőből durva hasáb alakúra faragott oszlop 175 cm magas. KALICZ 1999, 68, 3–4. képek. A káposztásmegyeri lelet az Alpok irányába, míg a mezőcsáti a steppei kurgán-kultúra felé mutat kapcsolatot véleményünk szerint.

⁶¹ Ld. pl. WELLS 1967, 16–17. A Lenapé (Delaware) álarcokon a törzs tipikus szembetegsége, a trachoma jelenik meg, a perui Chimú periódus antropomorf megformálású, ún. *huacos* edényein a szintén gyakori nyúlajkúság, irokéz álarcokon az arc aszimmetriáját okozó paralitikus elváltozások, afrikai maszkokon és figurákon az ott szintén jellegzetes *elefantiázis*, és a köldöksérv.

hogy szája van, és a szájüregben fogai voltak beragasztva.⁶² A közlések szerint építési alapító-áldozat volt.⁶³ Bár egyedi lelet, jól illeszkedik a Vinča kultúráról ismert képbe, mutatva, hogy a házi kultuszok lakóházak sarkaiban, családi szinten folytak.⁶⁴

A bulgáriai Várna kultúra a Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI. kultúra helyi, lokális csoportja. 1972–1986 között, az összesen 294 síros, aranyban kivételesen gazdag várnai temetőben több szimbolikus sír (ún. *kenotáfium*) került feltárássra. A szimbolikus temetkezésekben nem található csontváz, a testet (ill. a fejet) agyagból készített másuk helyettesíti (2, 3, 15. sírok). Életükben feltehetően a közösség kiemelkedő alakjai (vezetői?) voltak.⁶⁵

A *kenotáfiumok*ban előkerült életnagyságú, agyagból mintázott, arany-ékszerekkel díszített fej-plasztikákat halotti maszkokként emlegetik. Az arcokat státusz-megjelölő ékszerek díszítik: a homlokon arany pántdiadém, arany fül-karikák a fülcimpákban, arany testékszerek az áll alsó sarkaiban. Két aranygomb helyettesíti a szemet, és egy aranypánt a száj helyét. A száj alatti területre aranytüket szúrtak. A sírban található további leletek szintén rangjelző tárgyak.⁶⁶

Nem ismert, hogy a közösség vezetőinek *tetemével* mi történt: véleményünk szerint a halotti szertartások esetükben eltértek a hagyományos szokásoktól, és a *corpus*-ukat más eljárásnak vetették alá.⁶⁷ Megjegyezzük: amennyiben valós személyiségekként léteztek. Elképzelhető ugyanis, hogy a jelképes sírokban a helyi közösség gazdagságának, jólétének szimbóluma testesült meg.

Ami viszont valóban érdekes: a szimbolikus sírokban feltárt ünnepi, ceremóniális öltözék a kiegészítő, rangjelző tárgyakkal, ékszerekkel (arc és test-*piercing*-ek) a térség hasonló korú idolkáinak arcán és testén ábrázolásként a maga teljességében visszaköszön.⁶⁸ Az idolkák tehát ugyanazt a szertartási öltözetet viselik, mint az elit, halotti pompájában! (5. kép)

⁶² Foggal ellátott maszkokat egyelőre csak a Sinai-félszigetről ismerünk (Nahal Hemar, Horvat Duma), ezek azonban kőből készültek, életnagyságnál valamivel nagyobbak, és feltehetően szentélyek berendezéseit alkották. SEIPEL 1998, 19–20.

⁶³ SCHIER – DRAȘOVEAN 2004, 183; SCHIER 2005.

⁶⁴ PL. BÁNFFY 1990–1991.

⁶⁵ H. Todorova szerint a sírok egy királyi családot képeznek, amelynek tagjai egy férfi, egy nő, egy fiatalember és két kislány volt. TODOROVA 1992.

⁶⁶ LICHARDUS – FOL 1988.

⁶⁷ Az arc konzerválásának szándéka viszont oly ősi, és szerteágazó párhuzamokat mutat, amelynek nyomába most nem eredünk, közös vonásuk viszont, hogy mindig csak az elit körében mutatkozik. Vö.: Közel-Kelet, kerámia előtti neolitikum: SCHMANDT-BESSERAT 2002; de: steppe-régió is, katakomba-síros kurgánok népe: PL. MARŠÁLEK 1999, 134, Abb. 7.21.

⁶⁸ PL. Karanovo, VI. települési szint, GIMBUTAS 1989, Fig. 325.

A Hallstatt B2/B3 periódusra tehető későbronzkori, urnamezős kultúra helyi csoportjába (Schlesischen Kultur/sziléziai kultúra) tartozó településen, a 257. gödörben került elő életnagyságú, agyagból kiégetett maszk töredéke. Feltűnő rajta az orr precíz, modell-szintű kidolgozása, és díszítettsége.⁶⁹ Sajnos, az objektum környezetére vonatkozóan nem rendelkezünk információkkal.

Végül a Hallstatt B/C időszakba sorolható Kyjatice kultúra barlangi leletét említjük: a Majda-Hraškova barlangban szarvas-koponyával együtt emberi arccsontból készült maszkot találtak **(6.A kép)**. Értelmezése során tánc- vagy harc-maszkként határozták meg, és a koponyacsontokra felépített agyag és egyéb szerves anyagokkal preparált Új-Britannia álarcokban találták meg formai párhuzamát **(6.B kép)**.⁷⁰ Véleményünk szerint ez a tárgy fejezi ki leginkább az őskultusz és a halottkultusz azonosságát: egy halott arccsontjaiból felépített élethű arcmás (hasonlóan a koponya-plasztikákhoz), *post mortem* manipuláció, kifejezetten rituális célra használva.⁷¹

Összegzés

Bármennyire is általánosító, az a véleményünk, hogy a balatonőszödi késő rézkori maszkban is egy *Őst* ábrázoltak. Feltételezésünket nem csak arra alapozzuk, hogy ezzel a megjelöléssel nagyot nem tévedhetünk, inkább abból indulunk ki, hogy a maszk-viseletnek, akármilyen színes képet mutat is, van egy vaskorig visszavezethető európai hagyománya, és hogy ez a hagyomány kevésbé bizonyítható módon ugyan, de legalább a neolithikum időszakáig visszanyúl. Az európai hagyomány közös abban, hogy az alakoskodás a téli időszak naptári ünnepeihez kötődik (vegetációs-termékenységi rítusok sorából áll), és a maskarákban a közösségek Ősei jelennek meg.

A balatonőszödi lelet azonban kivételes abból a szempontból, hogy a megformálás során nem a badeni kultúra általános, legnagyobb számban reprezentált embertípusát kívánták visszaadni, hanem egy ritka, mondhatni talán idegen (bevándorló, leigázó?), de az antropológiai feldolgozások szerint mindenképpen

⁶⁹ HRALA – ŠPAČEK 2002, 90–91. A díszítés tetoválást jelöl a szerzők szerint.

⁷⁰ Hasonló darabot őriz a budapesti Néprajzi Múzeum is: BODROGI 1981, 109, VII. kép. A Gazelle-félszigeten (Melanézia, Új-Britannia) élő tolai (gunantuna) népnek a férfitársaságához, az ún. *iniet* szövetséghez kapcsolódik ez a maszkforma, amelyet a szövetség meghalt vezetőinek koponyáiból készítenek.

⁷¹ Érdekessége, hogy egy olyan „antikizálódó” kultúr-millióban, ahol Kleinklein (HC), Sindos (115. sír), és Trebeniste (Kr.e. 6. század) elit harcos-temetkezéseiben görög importtárgyakkal együtt fegyverzeti (páncél, sisak) elem részeként kerülnek elő élethű arany és bronzlemezekből arcmaszkok temetkezési mellékletként. A Kyjatice kultúra lelete szinte egyfajta *reliktum* ebben a világban. HORVÁTH 2004, 207.

alulreprezentált egyedet, aki része volt ugyan a társadalomnak (uralkodó elitje, alantas sorba döntött szolgálai rétege, egyenrangú fele?), de kis százalékát képviselte. Akár az asszimiláció, akár az alázat, vagy az uralkodási hajlam öltött testet e szándékban, beemelték a szertartási életbe, mint fontos, meghatározó (új) elemet.⁷² A – mondhatni – maroknyi ember származását tekintve két potenciális irányt mutat: közép-nyugat-európai,⁷³ vagy kelet-európai, steppei nép-töredékeket.⁷⁴

Végül mindenfajta célú és korú álarc-viselet két – véleményünk szerint – legfontosabb közös tulajdonságát emeljük ki. Az egyik, hogy az álarc – a *nar-ko-tikumokhoz* hasonlóan – alapvetően egy *tudatmódosító* (nem szer, hanem) tárgy. Hatásmechanizmusában a kémiai anyagokhoz hasonlóan eléri, hogy az egyed az életét meghatározó szerzett vagy öröklött gátlásokról megszabaduljon, és rövid ideig ezektől elszakadva, mentesülve mindennapos szociális és egyéni szerepe alól, lelkiismeretével feldolgozható, nem hétköznapi cselekedeteket hajthasson végre. Az ekkor elkövetett, a mindennapokban akár büntetendő kategóriába tartozó cselekedetek alól a rítus szentsége feloldozást adott számára.

A balatonőszödi álarcot téli, vegetációs rítusokhoz kapcsolódóan készítették. Amennyiben – másodlagos helyén ugyan – de közvetlen környezete egykori használatát meghatározza, úgy a szertartás-sor része volt emberi és állati véres áldozat, valamint libációs (étel, ital), és tűz-áldozat is. Talán ezt az ősi, véres égő-áldozatot válthatta fel a későbbi korokban az emberi/állati jelmez vagy bábu állítása, a rítus végén pedig annak elégetése, vízbe dobása.

IRODALOM

BÁNFFY 1990–1991. Bánffy E.: Cult and Archaeological Context in Central- and South-Eastern Europe in the Neolithic and the Calcolithic. *Antaeus* 19–20(1990–1991)183–251.

⁷² Az átvétel formája azonban ismeretlen: teljes adaptáció vagy *peregrinus* rítus is lehet, utóbbira példaként vö.: SZILÁGYI 1981, 84.

⁷³ Vö.: HORVÁTH in print.

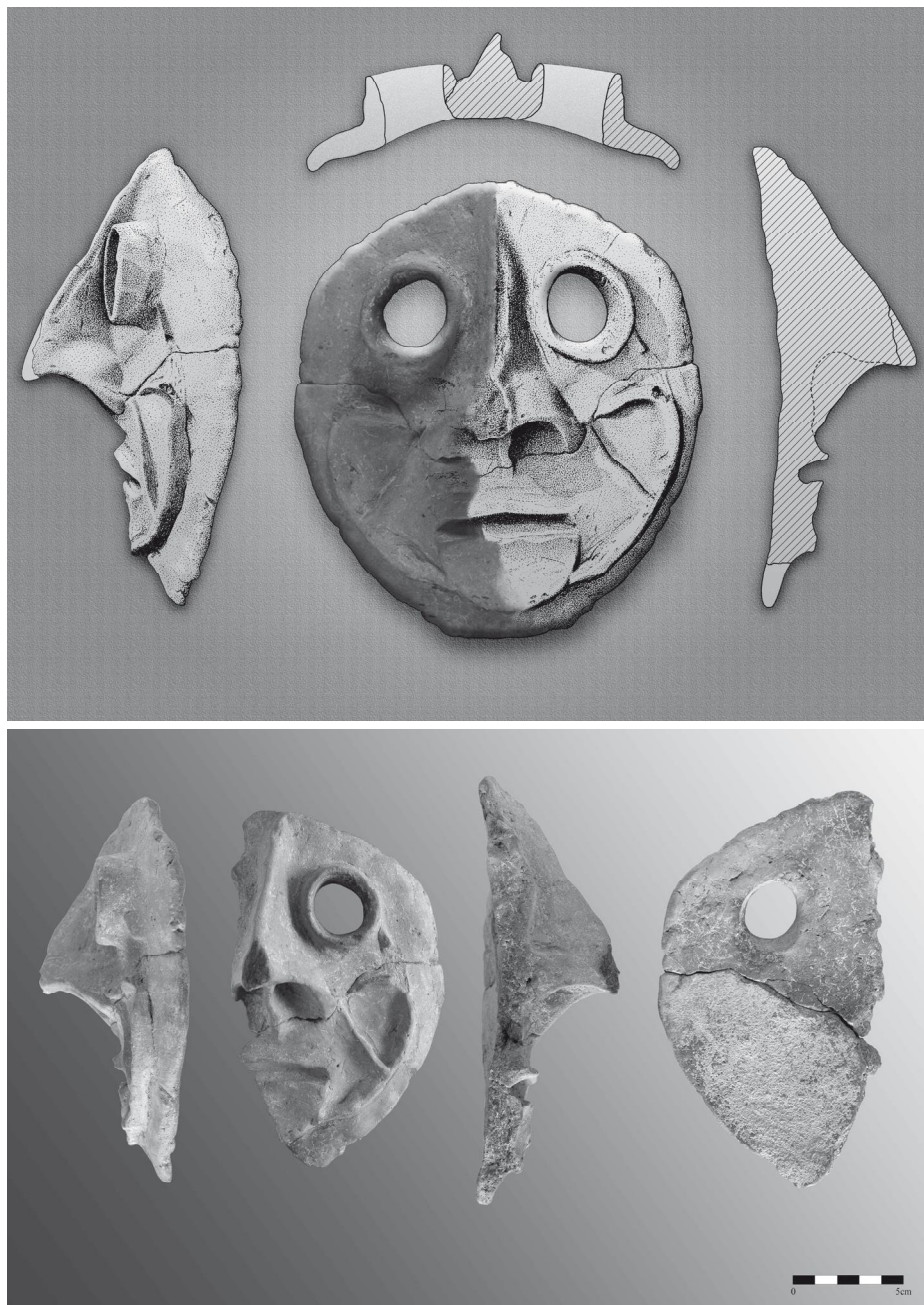
⁷⁴ Vö.: HORVÁTH 2006a, 115–116; HORVÁTH et al. in print. Keleti, steppei kurgánhatásnak tartjuk a halotti szokásokban megjelenő sztélé-állítást (vö. mezőcsáti kősztélé). A késő Tripolje CII kultúra idején lejátszódó badenizálódási folyamatokról ld. VIDEIKO 2004. A két kultúra közötti interaktív kapcsolatok elsősorban nyersanyagokra (kova, kő, réz), mezőgazdasági ismeretekre, valamint ideológiai, kultikus szokásokra irányultak a szerző szerint. Y. Videiko szerint ez utóbbi mellett szőlő a Sofievka-típusú temetők megjelenése a badeni kultúrában. Hozzátenném még a férfi-princípium megjelenését, átvételét a kultuszokban idolek (Cernavodă III) és maszok formájában, valamint a *pseudo-kernosok* megjelenését, vö.: HORVÁTH 2004, 226.

- BODROGI 1981. Bodrogi T. (Szerk.): Törzsi művészet. 1. Kötet. Ausztrália, Óceánia, Afrika. Corvina Kiadó, Budapest 1981.
- DIETERICH 1897. Dieterich, A.: Pulcinella. Leipzig 1897.
- DRAȘOVEAN – CIOBOTARU 2001. Drașovean, F. – Ciobotaru, D.: Neolithic Art in Banat. Catalogue of the exhibition, Solness 2001.
- ENĂCHESCU 2007. Enăchescu, C.: The Cernavodă III Boleráz Phenomenon: Eneolithic, Kupferzeit, Jungsteinzeit or Early Bronze Age. In: GALANAKI, I. – TOMAS, H. – GALANAKIS, Y. – LAFFINEUR, R. (eds.): Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory across borders. *Aegeum* 27, *Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège et UT*, 2007. 113–118.
- ENDRŐDI 1996. Endrődi A.: Erscheinung der Steleerrichtung in Ungarn. *Notizja Archaeologische Bergomensi* 3(1995)305–319.
- ENDRŐDI 2004. Endrődi A. (szerk.): Hétköznapiak és vallásos élet a rézkor végén. A Baden-kultúra 5000 éves emlékei Budapesten. – Everyday life and spirituality at the end of the Copper Age. 5000 years old remains of the Baden Culture in Budapest. Budapesti Történeti Múzeum kiállítása, 2004. december – 2005. március, Budapest 2004.
- ELIADE 1999. Eliade, M.: Misztikus születések. Budapest 1999.
- FEDELE 2004. Fedele, F.: Monoliths and human skeletal remains: ritual manipulation at the Anvòia ceremonial site, Ossimo (Val Camonica, Italy). *Notizja Archaeologische Bergomensi* 12(2004)49–67.
- GIMBUTAS 1974. Gimbutas, M.: The Gods and Goddesses of Old Europe. 7000 to 3500 BC. Myths, Legends and Cult Images. Thames and Hudson, London 1974.
- GIMBUTAS 1989. Gimbutas, M.: The Language of the Goddess. Thames and Hudson, London 1989.
- GIMBUTAS 199. Gimbutas, M.: The civilisation of the Goddess: the World of Old Europe. Harper, San Francisco 1991.
- GENNEP 2007. Gennep, A. van: Átmeneti rítusok. [Les rites de passage.] L'Harmattan, Budapest 2007.
- GODS AND HEROES 2000. Gods and Heroes of Bronze Age Europa. The roots of Odysseus. 25th Council of Europe Art Exhibition, eds.: DEMA-KOPOULOU, K. – ELUERE, C. – JENSEN, J. – JOCKENHÖVEL, A. – MOHEN, J.-P., Germany, 2000.
- GRAMMENOS 2003. Grammenos, D. V. (ed.): Recent research in the Prehistory of the Balkans. *Publications of the Archaeological Institute of Northern Greece* Nr. 3, Thessaloniki 2003.
- HANSEN 2007. Hansen, S.: Bilder vom Menschen der Steinzeit. Untersuchungen zur anthropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa. *Archäologie in Eurasien* Band 20. Mainz 2007.
- HORVÁTH 2002. Horváth T.: Rejtőzködő múlt. Rézkori álarc az M7-esen. *Élet és Tudomány* 57. évfolyam 23. Szám, 2002. június 7, 711–714.

- HORVÁTH 2002a. Horváth T.: An unique anthropomorphic representation of Baden culture. *Antaeus* 25(2002)423–426.
- HORVÁTH 2002b. Horváth T.: Késő rézkori agyagmaszk Balatonőszödről. *Ősrégészeti Levelek* 4(2002)31–40.
- HORVÁTH 2004. Horváth, T.: A new human representation from the Baden Culture: Mask from Balatonőszöd. *ActaArchHung* 55 (2004) 179–237.
- HORVÁTH 2004. Horváth, T.: Emberi vázakat tartalmazó objektumok Balatonőszöd-Temetői dűlő badeni lelőhelyről. – Human burials from Balatonőszöd-Temetői dűlő. *SMK* XVI(2004)71–109.
- HORVÁTH 2006. Horváth T.: Állattemetkezések Balatonőszöd-Temetői dűlő badeni lelőhelyen. – Animal burials in the Late Copper Age Baden Site: Balatonőszöd-Temetői dűlő. *SMK* 17(2006)107–152.
- HORVÁTH 2006a. Horváth T.: A badeni kultúráról – rendhagyó módon. – About Baden Culture – An irregular Approach. *JAMÉ* XLVIII(2006)89–133.
- HORVÁTH 2010a. Horváth, T.: Manifestation des Transzendenten in der Badener Siedlung von Balatonőszöd-Temetői dűlő – Zeremoniengefäße. *ActaArchHung* 2010, 61, 1–48.
- HORVÁTH 2010a. Horváth T.: Manifestationen des Transzendenten in der Badener Siedlung von Balatonőszöd-Temetői Dűlő – Kultgegenstände. *PZ* 2010, 85, 79–119.
- HORVÁTH 2010c. Horváth, T.: Transcendent phenomena in the Late Copper Age Boleráz/Baden settlement uncovered at Balatonőszöd-Temetői dűlő: human and animal “depositions”. www.jungsteinsite.de, 1st of September, 2010.
- HORVÁTH in print. Horváth T.: A szárazföldi szállítás kezdetei és hatása a badeni kultúra életében. *JAMÉ* 2010, in print.
- HORVÁTH – S. SVINGOR – MOLNÁR 2006. Horváth T. – S. Svingor É. – Molnár M.: Újabb adatok a baden-péceli kultúra keletkezéséhez. *Archeometriai Műhely* 2006 III:3, 19–30.
- HORVÁTH et al. 2009. Horváth T. – Köhler K. – Kustár Á.: Életmód és habitus a késő rézkori badeni kultúrában régészeti és antropológiai adatok alapján. – Lifestyle and mental habits of the Late Copper Age Baden culture in the light of the archaeological and anthropological evidence. In: (szerk.: BENDE L. – LŐRINCZY G.) Medinától Etéig. Régészeti tanulmányok Csalog József születésnapjának 100. évfordulójára. Szentes 2009. 269–277.
- HORVÁTH – SIPOS – MAY – TÓTH in print. Horváth T. – Sipos Gy. – May Z. – Tóth M.: Adatok Balatonőszöd-Temetői dűlő, késő rézkori rituális álarc keletkezéséhez. – Datas for the dating of the Late Copper Age mask of Balatonőszöd. *Antaeus* 2010, in print.
- HOPPÁL et al. 1990. Hoppál, M. – Jankovics, M. – Nagy, A. – Szemadám, Gy.: Jelképtár. *Curiositas* III. Helikon, Budapest 1990.
- HRALA – ŠPAČEK 2002. Hrala, J. – Špaček, J.: Ein spätbronzezeitlicher Maskenfund aus Mittelböhmen. *PA* XCIII(2002)88–107.

- KALICZ 1981. Kalicz, N.: Die kopflosen Idole der Badener Kultur und ihre südlichen Beziehungen. XI. Internat. Symp. Über das Spätneolithikum und die Frühbronzezeit. Xanthi 4–10 Oktober 1981. Symposia Thracica, 1981. 232–256.
- KALICZ 1999. Kalicz N.: A késő rézkori Bádén kultúra temetője Mezőcsát-Hörcsögösön és Tiszavasvári-Gyepároson. – Das Gräberfeld der spätkupferzeitlichen Badener Kultur in Mezőcsát-Hörcsögös und in Tiszavasvári-Gyepáros. *HOMÉ* XXXVII(1999)57–102.
- KALICZ 2002. Kalicz, N.: Eigenartige Anthropomorphe Plastik der kupferzeitlichen Badener Kultur im Karpatenbecken. – A rézkori Baden kultúra sajátos ember alakú plasztikája a Kárpát-medencében. *BudRég* XXXVI(2002)11–55.
- KOENIG 1970. Koenig, O.: Kultur und Verhaltensforschung. Einführung in die Kulturethologie. Mit einem Vorwort von K. LORENZ. München 1970.
- KOVÁCS 2002. B. Kovács, I.: A méhi istentírász és népe. Gömör-Kishont az őskorban (I.) Bratislava 2002.
- LICHARDUS – FOL 1988. Lichardus, J. – Fol, A. (Hrsg.): Macht, Herrschaft und Gold. Das Gräberfeld von Varna (Bulgarien) und die Anfänge einer neuen europäischen Zivilisation. Saarbrücken 1988.
- LORENZ 2001. Lorenz, K.: Az állati és emberi viselkedésről. I–II. Totem kiadó, Budapest 2001.
- LUCA 1989. Luca, A. S.: Daten bezüglich der „Statuette von Liubcova-Ornița“ (Jud. Caraș-Severin). *Dacia* 33(1989)230–233.
- LUCA – DRAGOMIR 1987. Luca, A. S. – Dragomir, I.: Daten über bis jetzt unbekannte Statuette von Liubcova-Ornița (Kreis Karaș-Severin). *Banatica* 9(1987)30–42.
- MAKKAY 1962. Makkay J.: Die balkanischen, sog. kopflosen Idole. Ihr Ursprung und ihre Erklärung. *ActaArchHung* XIV(1962)1–24.
- MARŠÁLEK 1999. Maršálek, J.: Katakombní kulturní komplex na Ukrajině a v přilehlých oblastech. – The Catacomb cultural complex in the Ukraine and in the neighbouring areas. *Praehistorica* XXIV(1999)123–155.
- MEULI 1975. Meuli, K.: Gesammelte Schriften von Karl Meuli. I. Hrsg.: GELZER, VON T. Basel/Stuttgart 1975.
- NICOLL 1931. Nicoll, A.: Masks, Mimes and Miracles. London 1931.
- OTTO 1997. Otto, R.: A szent: az isteni eszméjében rejlő irracionális és viszonya a racionálishoz (The holy: The irrational and connection of the rational hidden in divine thought) Osiris, Budapest 1997.
- PÉTREQUIN et al. 2006. Sous la direction de Pétrequin, P. – Arbogast, R.-M., Pétrequin, A.-M. – Willigen, van S. – Bailly, M.: Premiers chariots, premiers araires. La diffusion de la traction animale en Europe pendant les IVe et IIIe ère. Centre National de la Recherche Scientifique, Centre d'études Préhistoire, Antiquité, Moyen Âge, *CRA 29 Monographies*, Paris 2006.
- PÓCS 2007. Pócs, É. (szerk.): Maszk, átváltozás, beavatás. Vallásetnológiai fogalmak tudományos megközelítésben. *Tanulmányok a Transzcendensről V.* Balassi Kiadó, Budapest 2007.

- SCHIER 2005. Schier, W. (Hrsg.): Masken, Menschen, Rituale. Alltag und Kult vor 7000 Jahren in der prähistorischen Siedlung von Uivar, Rumänien. Martin-von-Wagner-Museum der Universität Würzburg, 21. April – 10. Juli, 2005. Katalog zur Sonderausstellung Masken-Menschen-Rituale.
- SCHIER – DRAȘOVEAN 2004. Schier, W. – Drașovean, F.: Vorbericht über die rumänisch-deutschen Prospektionen und Ausgrabungen in der befestigten Tellsiedlung von Uivar, jud. Timiș, Rumänien (1998–2002). Mit Beiträgen von H. BECKER, E. FISCHER U. M. RÖSCH, A. KADEREIT, S. SCHARL U. S. SUHR-BIER, B. SPONHOLZ, A. TILLMANN. *PZ* 79(2004)145–230.
- SCHMANDT-BESSERAT 2002. Schmandt-Besserat, D.: From behind the mask: Plastered skull from Ain Ghazal. *Origini* 24(2002)95–141.
- SEIPEL 1998. Seipel, W. (Hrsg.): Land der Bibel: Schätze aus dem Israel Museum Jerusalem. Katalog zur Ausstellung des Kunsthistorischen Museums Wien. Jerusalem 1998.
- SZILÁGYI 1941. Szilágyi, J. Gy.: Atellana. Tanulmányok az antik színjátszásról. Budapest, 1941.
- SZILÁGYI 1981. Szilágyi, J. Gy.: Impletæ modis saturæ. *Antik Tanulmányok* XXVIII (1981)65–103.
- SZILÁGYI 2005. Szilágyi, J. Gy.: Egy szatír-kórus. Szirénzene. Ókortörténeti tanulmányok. Osiris, Budapest 2005. 65–72.
- TASIĆ 1973. Tasić, N.: Neolitska plastika. Belgrade 1973.
- TECCHIATI 2004. Tecchiati, E. U.: Luoghi di alto e assetti territoriali nell'età del Rame della regione atesina. *Notizia Archeologiche Bergomensi* 12(2004)15–31.
- TODOROVA 1992. Todorova, H.: Zur Frage s.g. „Symbolischen Bestattungen“ des kupferzeitlichen Gräberfelds Varna 1. *Balkanica* XXIII(1992)255–263.
- VEREBÉLYI 2007. Verebéli, K.: Maszk és maskara. In: PÓCS 2007. 15–28.
- VIDEIKO 2004. Videiko, Y.: Late Tripillya and Baden Cultures: Facts and Character of Interaction. In: Zwischen Karpaten und Ägäis. Neolithikum und Ältere Bronzezeit. Gedenkschrift für V. Němejcová-Pavúková. (Hrsg.: B. HÄNSEL, E. STUDENIKOVÁ) *Internationale Archäologie Studia Honoria* 21(2004)355–367.
- VLČEK – KUKLA 1959. Vlček, E. – Kukla, J.: Halštatské kultovní masky z lidských lebek z Hraškovy jeskyně z Kilenc-fa v Jihoslovenském krasu. – Die hallstattzeitlichen Kultmasken aus Menschenschädeln aus der „Hraška“ Höhle (Kilenc-fa) im südslovakischen Karst. *PA* 50/2(1959)507–556.
- WELLS 1967. Wells, C.: Pseudopathology. In: D. BROTHWELL – A. T. SANDISON (Eds.): *Diseases in Antiquity*. C.C. Thomas, Springfield 1967.
- ZOFFMANN 1992. K. Zoffmann, Zs.: Kelet-Kárpát-medence neolitikus és rézkori népességeinek embertani vázlata. Kand.dissz. Budapest 1992
- ZOFFMANN 2006. K. Zoffmann, Zs.: Balatonlelle környékéről származó késő-rézkori embertani leletek. – Late Copper Age anthropological finds from Balatonlelle. *SMK* 17(2006)97–107.

1A–B. kép – Fig. 1A–B

A Balatonőszöd-Temetői dűlőben előkerült maszk digitális rekonstrukciója, (Ósi Sándor rajza és Kádas Tibor fotója alapján készítette: Réti Zsolt) – Digital reconstruction of the mask found in the Balatonőszöd-Temetői dűlő (Created by Zsolt Réti on the basis of Sándor Ósi's drawing and Tibor Kádas's photo)

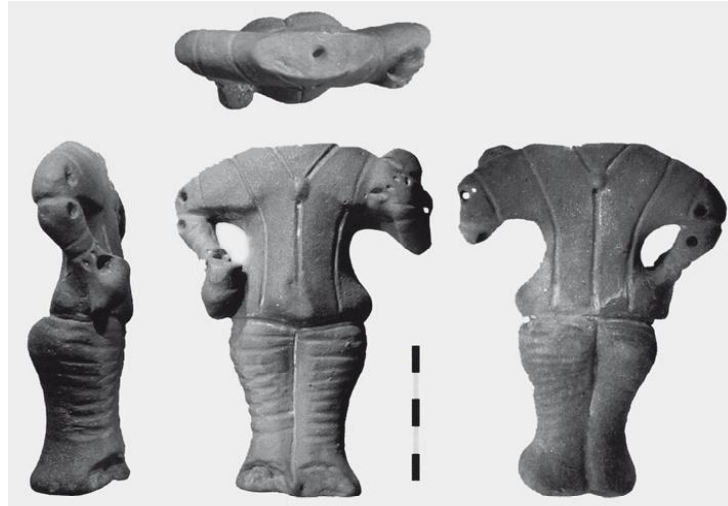
2. kép – Fig. 2

A Balatonőszöd-Temetői dűlőben előkerült maszk 3-D rekonstrukciója (Készítette: Tondo Bt.) – 3-D reconstruction of the mask found in the Balatonőszöd-Temetői dűlő (Created by the Tondo Bt. Co.)

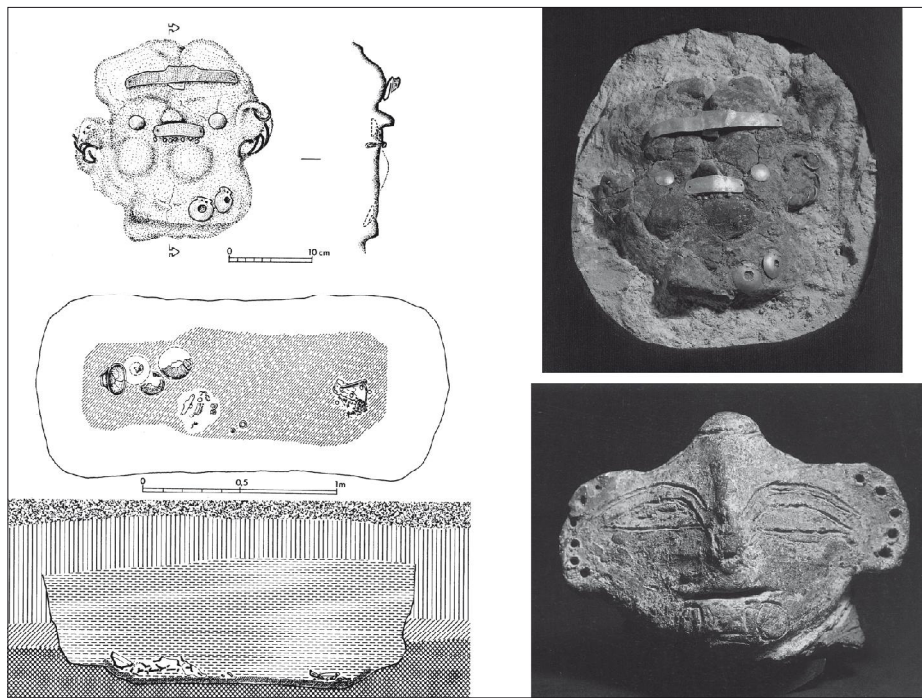

3. kép – Fig. 3

A Balatonőszöd-Temetői dűlőben az 1106. gödörben feltárt 27. számú emberi áldozat koponyájának arcrekonstrukciója (Készítette: Kustár Ágnes) – Facial reconstruction of the skull of human sacrifice no. 27 excavated in grave no. 1106 of the Balatonőszöd-Temetői dűlő (created by Ágnes Kustár)

4

5

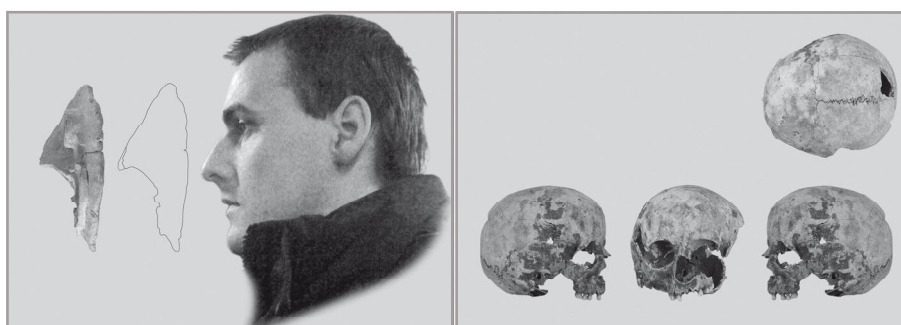
4–5. kép – Fig. 4–5

4. A Liubcova-i idol (Draşovean-Ciobotaru 2001, fig. 23 után), 5. A várnai 2. temetkezés halotti maszkja (Lichardus-Fol 1988 után), egy Karanovo-i idol feje (Gimbutas 1989, Fig. 325. után), – 4. The Liubcova idol (after Draşovean-Ciobotaru 2001, fig. 23), 5. Death-mask no. 2 from the Varna burial (after Lichardus-Fol 1988), and the head of a Karanovo idol (after Gimbutas 1989, fig. 325)

6.A–B kép – Fig. 6A–B

A/ A Kyjatice kultúra arcmaszka (Gods and Heroes 2000, Kat. 188. után), B/ Tolai nép koponyamaszka (Bodrogi 1981, VII. kép után) – A/ Face mask of the Kyjatice culture (after Gods and Heroes 2000, Cat. 188), B/ Skull mask of Tolai people (after Bodrogi 1981, picture VII)

7.A–B kép – Fig. 7A–B

A/ Egy mai eurymorph/euryprosop férfi arca, B/A 31. számú női temetkezés koponyája, Balaton-őszöd-Temetői dűlőről – A/ The face of a modern eurymorph/euryprosop male, B/ The skull from the female burial no. 31. of the Balatonőszöd-Temetői dűlő